

СЛОВОВІРНА ТА СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті проаналізовано фахову термінологію юриспруденції в сучасній українській мові, відзначено її роль у розвитку терміносистеми права. На основі структурно-типологічного підходу та принципу системності мови схарактеризовано особливості освоєння та функціонування іношомовних термінів-запозичень на граматичному, словотвірному та лексико-семантичному рівнях. Висвітлено питання, що стосуються процесів генезису та функціонування правничої термінології як одиниць первинної та вторинної номінації.

Ключові слова: термін, терміноодинаця, юридична термінологія, семантична структура, терміносистема.

Ковтун І.І. Словообразовательная и структурно-семантическая характеристика юридической терминологии. *В статье проанализирована профессиональная терминология юриспруденции в современном украинском языке, обозначена ее роль в развитии терминотерминосистемы права. На основе структурно-типологического подхода и принципа системности языка дана характеристика особенностям освоения и функционирования иноязычных терминов-заимствований на грамматическом, словообразовательном и лексико-семантическом уровнях. Раскрыты вопросы, касающиеся процессов генезиса и функционирования юридической терминологии как единиц первичной и вторичной номинации.*

Ключевые слова: термин, терминоединица, юридическая терминология, семантическая структура, терминотерминосистема.

Kovtun I.I. Word-building and structural and semantic peculiarities of law terminology. *In the article analyses professional terminology of jurisprudence in modern Ukrainian language, marked its role in the development of terminological system in law. The learning and functioning peculiarities of borrowings in terminological on grammatical, wordbuilding and lexico-semantic levels are described here on the basis of structural and typological approach and the principles of systematic character of the language.*

The article elucidates the problem connected with the process of genesis and the functioning of law terminology as units of the first and the second nomination.

Keywords: term, unity -term, law terminology, semantic structure, terminological system.

Сучасні інтеграційні процеси, практика міжнародної уніфікації законодавства, прикладом якої є правова база Європейського Союзу, потребують глибокого знання відмінних та схожих рис правових систем. Такі знання є невід'ємними від знання правничої термінології [15: 7–8]. Системне дослідження юридичної термінології дає можливість точно окреслити сучасну концептуально-лексичну картину юриспруденції як таку, що тісно пов'язана з глибинними механізмами інтелектуальної діяльності людини, і це знаходить відображення у формуванні засобів виразу, в моделях та правилах її організації і в структурі самого юридичного дискурсу.

Проблеми вивчення терміносистеми права, закономірностей її розвитку та функціонування в різні періоди розглядали у працях вітчизняні та зарубіжні дослідники С. Токарська, С. Носик, Л. Барби, Є. Єршова,

І. Борисенко, І. Гумовська, Е. Сидо, О. Сербенська, І. Бушина, С. Хижняк, М. Бріцина, Д. Мелінкоф тощо. Серед сучасних вітчизняних науковців особливо цінними є праці таких учених, як М. Вербенец, Є. Дерді, В. Михайлюк, О. Рембецька, Р. Рожанківський, Г. Сергєєва та ін. У дослідженнях названих авторів проаналізовано окремі групи юридичних термінів однієї мови: англійської, німецької, іспанської, російської, української.

Кожна фахова термінологія є відбитком поняттєвої системи певної галузі науки або техніки у формі терміносистеми. Така система водночас виконує функцію лексичної системи спеціальної мови в певній галузі. Термінологія є інструментом організації та репрезентації спеціальних знань. Відтак, системному аналізу підлягає як структурна будова термінів, так і їх семантичне наповнення.

Докладне дослідження правової субмови було б неповним без вивчення того, які саме правничі терміни обираються для використання в різного роду юридичних текстах, сферах діяльності, залежно від певного комунікаційного завдання (права дитини [13: 237], права жінок [13: 238], права і свободи людини [13: 239], права людини і права громадянина [13: 239] тощо). Розподіл лексики права на зовнішню (таку, що детермінологізується для широких верств населення шляхом постійного повторення в законодавчих актах та поясненнях) та внутрішню (що використовують як у вузькому колі юристів, так і в юридичній продукції для широкого загалу), а також її представленість у правовому тексті. У кожному окремому випадку буде визначати можливість розуміння певного типу юридичного дискурсу пересічними громадянами або фахівцями [11: 184–185]. Зіставний аналіз юридичного дискурсу на рівні насиченості його спеціальною лексикою права зробить можливим його розуміння і сприйняття різними адресатами, а також допоможе в подальшому процесі уніфікації та стандартизації сучасної правничої термінології.

У загальноприйнятому розумінні, термін – це спеціальне слово або словосполучення, що вживається у мові фахівців і має точно окреслене значення. Найголовніші вимоги до терміна: однозначність, точність, стилістична нейтральність. На думку провідних учених, термін характеризується системністю, наявністю чіткої дефініції, відсутністю експресії, пластичністю або гнучкістю, здатністю до творення похідних термінів, мовною досконалістю, стислістю, милозвучністю, легкістю для запам'ятовування, відповідністю міжнародним стандартам. Терміну притаманні основні функції слова: номінативна, сигніфікативна, комунікативна, прагматична. До семантичних характеристик терміна належить також його семантична продуктивність. Юридична термінологія визначається як прошарок лексики, пов'язаної з галузями права, юриспруденцією, професійною діяльністю [4: 25]. До юридичної термінології належать відповідні назви предметів, дій, явищ, осіб тощо. Юридичні терміни – це словесні позначення державно-правових понять, за допомогою яких виражається і закріплюється зміст нормативно-правових розпоряджень держави. Основними вимогами до юридичних термінів, як термінів у цілому, є їх однозначність, загальновизнаність, стійкість.

За ознакою ступеня спеціалізації розрізняють загальнозначущі, спеціально-юридичні і спеціально-технічні юридичні терміни. Наприклад, юридичний факт [13: 359], юрисдикція [13: 360], юрист [13: 360]. Юридичні терміни можуть бути класифіковані за різними ознаками: широтою вживання і використання (на загальнопоширені та спеціальні); видами та типологією юридичних документів; джерелом виникнення термінів; ступенем конкретності; ступенем складності тощо.

Правнича термінологія еволюціонує з розвитком держави, адже зі змінами державного устрою тісно пов'язані зміни в суспільних відносинах, які регулюються правом. Протягом першого десятиріччя ХХІ ст. правова система України активно реформується, зазнаючи впливу правничої науки розвинутих правових держав, право поширюється на сфери суспільних відносин, що раніше не регулювалися законодавством нашої країни [14: 28–29]. Процес уточнення понятійного апарату багатьох галузей права супроводжується активізацією запозичення іншомовних термінологічних одиниць.

Розвиток правничої терміносистеми тісно пов'язаний із загальними процесом формування української термінології. Термінології права притаманні тенденції становлення загальнонаціональної термінології. У цьому зв'язку слід розглянути й питання про доцільність використання в ній іншомовних елементів. Застосування національного критерію нормативності термінів при унормуванні правничої термінології зумовлює необхідність розгляду соціолінгвістичних та семантичних аспектів, проблеми нормалізації запозичених термінів.

На підставі аналізу окремих груп сучасної юридичної термінології можна виокремити такі термінотворчі процеси як неосемантизація, неологізація, поповнення термінологічного складу запозиченнями та інтернаціоналізмами. Домінантною в термінотворенні є неосемантизація, що передбачає набуття лексемою нових значень засобами переосмислення семи в її своєрідному вживанні. Серед неосемантизмів виокремлюють дві підгрупи: а) неосемантизми, що виникли внаслідок використання в межах даного термінологічного лексикону нового значення термінів інших систем, зі збереженням первинної семантичної прозорості (транстермінологізація): *еталон*, *фонограма* та ін.; б) неосемантизми, що виникли в результаті переносного вживання слів у державній мові (термінологізація і семантична деривація): *злиття*, *правила* тощо. У групі неологізмів можна визначити три основні класи нових термінологічних одиниць: а) одиниці, побудовані винятково на питомій основі: *суд*, *свідок* та ін.; б) одиниці, створені на питомій основі, але з використанням іншомовних терміноелементів: *екс-голова*, *субпідряд*; в) одиниці, створені тільки на базі терміноелементів іншомовного походження: *контрабандист*, *сублізінг* та ін.

Поряд із запозиченням в українській правничій термінології функціонують інтернаціоналізми. Різницею між запозиченнями та інтернаціоналізмами є кількість мов, у яких зустрічаємо відповідний термін: інтернаціоналізм — це особливий тип запозичення, що існує паралельно в шонайменше трьох неспоріднених мовах. Дослідниками проаналізовано шляхи запозичень,

зокрема лексичних; виявлено, що нові терміноодиниці традиційно входили до української мови з латинської та грецької мов, пізніше – переважно з німецької та французької безпосередньо або опосередковано (часто за посередництвом польської). Запозиченими через мову-посередника з першоджерела виявлено такі терміноодиниці: *абсолютизм* – *absolutyzm* (франц. *absolutisme* від лат. *absolutus*) [13: 6], *вердикт* (англ., франц. *verdict* від лат. *veredictum*), *диктам* (нім. *Dictat* від лат. *dicto*), *диктатура*, *диктатор* [13: 96], *контрабанда* (італ. *contrabando* від лат. *contra* та італ. *bando*) [13: 158] та ін. У наш час юридичні терміни здебільшого запозичуються з англійської мови [3: 79]. Англійська революція 1649 р., поява Декларації про права та Білля про права 1689 р. зумовили появу термінів зі значенням злочинного діяння (*illegal punishment*) та термінів для позначення прав і свобод підлеглих (*freedom of proceedings*). Колоніальна політика Англії також породила значну кількість термінів для позначення державних установ (*council for Affairs of Province*), податків, прав короля та посадових осіб (*power to levy taxes*), обов'язків колоній (*maintaining the policy of Great Britain*) [3: 79–80]. У зв'язку з розвитком техніки та промисловим переворотом в Англії у 60-80-ті роки XVIII ст., з'явилися нові терміни для позначення посадових осіб (*Minister of War Transport*), правових актів (*air-force act*, *road traffic act*), злочинних діянь (*joy-riding*) [3: 79–80].

Вивчення спеціальної літератури та ознайомлення з лексикографічними джерелами засвідчує, що екстралінгвістичні чинники впливу на розвиток сучасної юридичної термінології зумовили її функціонування як системи, що складається з термінів – лексичних одиниць – запозичень із інших мов. Це, зокрема, запозичення з латинської: *lex lata* «*позитивне право*», *lex loci delictus* «*закон місця скоєння злочину*» [13: 133], *corpus delicti* «*склад злочину*» [13: 133–135]. Термін «*кримінальна справа*» [13: 61], що є досить поширеним в прокурорсько–слідчій діяльності, походить від англ. *crime* – злочин; *камера попереднього утримання* від англ. *lock-up-ward*, термін *правовий акт* [13: 247] від англ. *direct warrant*, «*правова норма*» [13: 245]. Шар іншомовних термінів у правознавстві, зокрема в судочинстві та криміналістиці, є досить розлогим.

Серед термінів, поширених у судовій, прокурорсько–слідчій та юридичній діяльності загалом, більшість – іншомовного походження. Семантична група юридичних термінів із абстрактним значенням охоплює широку групу загальних назв, а також вужчу групу назв зі збірним значенням, що можуть виявляти більш або менш високий ступінь абстрактності [2: 17–18]. Це дозволяє підтвердити висновки Є. Дерді, що в ролі стрижневих у правознавчих термінах-словосполученнях виступають в основному терміни досить широкої семантики: *abuse, act, agreement, case, claim, defence, fraud, order, notice, service, system, testimony, trust, usage, vote, writ* [2: 7–8]. Роль видових понять щодо ядерних компонентів відіграють ті, що виявляють своє безпосереднє відношення до основного ядерного стрижня і пояснюють його: *criminal, legal, slap-on-the-wrist, convict-made, free, robbery-related, face-to-face, major, high-risk, labour, drug, roll call, health, life* [2: 7–8]. Загальні назви-словосполучення

термінів з абстрактним значенням належать до таких семантичних груп, як назви окремих законів, правових органів, назви правових статутів і норм, видів права, загальні та конкретні назви видів злочинів, назви кримінальних, цивільних, судових та слідчих процесів, номінації щодо винесення та здійснення вироку, види покарання за злочин і правопорушення, збірні назви установ, інституцій (Bankruptcy Act «Закон про банкрутство», mixed statute «змішаний статут», abortive trial «незавершений судовий процес» тощо).

Ускладнення семантичної структури іншомовних термінів та розвиток їхньої полісемії в українській правничій термінології спостерігається рідко, наприклад: термін *ваучер* поряд із запозиченим значенням «*документ, що підтверджує оплату товарів та послуг, видачу кредиту, отримання грошей тощо*», розвинув значення «*цінний папір, що посвідчує право його власника на частку в державному майні; приватизаційний чек*», якого не має його англomовний прототип [10: 14–15]. Виникнення нових значень в аналізованих слів фіксується більшою мірою в загальноживаній мові внаслідок їх детермінологізації. Це свідчить, що звуження та розширення значень іншомовних термінів щодо значень їх етимонів у мові-джерелі безпосередньо пов'язане зі спеціалізацією та генералізацією відповідних понять, а також звуженням і розширенням сфери функціонування терміна [10: 14–15]. Звуження значень на українському мовному ґрунті зазнали англomовні запозичення *рояліті, кілер, дерилікт, абандон, імпічмент, гайринг, хеджування, грант* та ін. Прикладом розширення значення може бути термін *парламент* [13: 216]: запозичений як назва законодавчого органу Великої Британії, цей термін на сучасному етапі позначає реалію, властиву правовій системі України, і має значення: 1) виборний (частково або повністю) законодавчий орган; 2) переносно – найменування найвищого представницького органу будь-якої країни (навіть якщо там вони мають свої назви як, наприклад, Верховна Рада в Україні) [10: 14–15].

Характерними тенденціями сучасного етапу розвитку української мови є актуалізація та ретермінологізація багатьох давно запозичених англіцизмів, що супроводжується денотативно-конотативною переорієнтацією та зникненням пейоративних компонентів значення, наприклад термінів: *бізнес, брокер, субвенція, букмекер, лобі, корупція, страйк, локаут, імпічмент, інавгурація, інтерпеляція, рекетир, рекет, трейдер* та ін., які сьогодні позначають поняття української правничої дійсності. Це є свідченням вагомості впливу екстралінгвістичних чинників на мовні процеси, зокрема й на лексико-семантичне освоєння запозиченої термінології [10: 14].

Так Г. Сергєєва, на яку ми посилалися вище, та інші дослідники відзначають неусталеність значень багатьох запозичень, що пов'язано з недостатнім науковим осмисленням відповідних юридичних понять у терміносистемі-реципієнті, зумовленим коротким періодом їх функціонування в новій терміносистемі. Це свідчить про їх неповне освоєння на рівні семантики, оскільки осмислення поняття є важливим чинником семантичного освоєння запозиченого терміна.

Юридичні терміни української мови, як слушно зазначає М. Вербенец, функціонують у сформованій системі, що має тривалий період розвитку

і різні джерела становлення [1: 10–11]. Основа терміносистеми – питома українська лексика в її історичному розвитку – бере свій початок від спільнослов'янських витоків. Національна субмова права абсорбувала термінопоняття європейської правової традиції з її дефініціями та лексичними відповідниками, що засвоювалися при безпосередніх контактах або за участі мов-посередників.

Вербалізація національної правової системи в її відповідності терміносистемам інших мов та забезпечення її присутності в європейському комунікативному просторі – все це вимагає створення дво- або багатомовних словників та енциклопедій юридичної термінології. Це свідчить, що термінологічне оформлення сучасних правових знань має здійснюватися за допомогою певних механізмів перебудови семантики мовних одиниць, у яких сама особа, що пізнає реальність, пристосовує мову до адекватного способу її відображення [1: 10–11].

Отже, процес термінологічної номінації у галузі права висуває завдання вивчення трьох її аспектів: словотвірної (афіксація, словоскладання, конверсія та абревіація), синтаксичної та семантичної.

Семантичний словотвір у термінології права передбачає розвиток семантичної структури тієї лексичної одиниці, яка вже існує в англійській мові, у напрямку спеціалізації (kangaroo «система обговорення проекту закону за якою деякі пункти приймають без обговорення, а наступні приймають лише після дебатов») [8: 155].

Функціонування юридичної термінології, як і будь-якої іншої лексичної підсистеми мови, є обмеженим за умови відсутності в термінологічному полі певних полісемантичних, омонімічних, синонімічних, антонімічних та гіперо-гіпонімічних відношень. Дослідження правової субмови було б неповним без ґрунтовного аналізу, які саме правничі терміни обираються для використання в різного роду юридичних текстах, залежно від певного комунікаційного завдання. Проблематика мовних засобів, використовуваних у різних правничих дискурсах розглядалась у працях А. Белової, М. Вербенец, В. Гака, Т. Журавльової, Н. Клименко, В. Лейчика, Л. Пономарьова, Г. Сергеевої та інших.

Юридичний дискурс представлений правовими документами та юридичною літературою як особливо складна комунікативна подія, особливий вид мовлення, що набув текстової форми, розуміння якого можливе при врахуванні позамовних чинників. Надзвичайно важливу роль тут відіграють попередні знання адресата в галузі права, тому що співвідношення змісту повідомлення з ними веде до відповідного сприйняття юридичних термінів у дискурсі, значення яких мають бути чіткими та доречними, а їх розуміння повинно супроводжуватися меншою витратою розумових зусиль [17]. Специфіка юридичного дискурсу полягає у високому рівні варіативності фахової специфіки, аргументаційних технологій, особливостей реалізації суб'єкта дискурсу тощо.

Розподіл лексики права на зовнішню (таку, що детермінологізується для широких верств населення шляхом постійного повторення в законодавчих

актах та поясненнях) та внутрішню (що використовують як у вузькому колі фахівців-юристів, так і в юридичній продукції для широкого загалу), її наявність у правовому тексті, у кожному окремому випадку дозволяє розуміти правничу сферу певного типу як фахівцями, так і пересічними громадянами. Аналіз юридичного дискурсу на рівні насиченості його спеціалізованою лексикою права дозволяє його зрозуміти і сприймати різними адресатами й допомагає у подальшому процесі уніфікації та стандартизації правничої термінології [11: 184–185].

Юридична термінологія становить автономний прошарок лексичного складу сучасної української мови. Екстралінгвістичні чинники зумовили функціонування юридичних норм як системи, що складається з термінів – лексичних одиниць латинської, німецької, англійської мов і термінів – запозичень із різних мов. Склад термінів у юридичній термінології зумовлений системами понять, якими оперує правознавство. Система сучасної юридичної термінології існує у вигляді однокомпонентних термінів-слів (простих, похідних, складних, слів-скорочень) та багатокомпонентних термінологічних одиниць – словосполучень із різною кількістю елементів.

З усього сказаного вище можна зробити висновок про те, що національна терміносистема співвіднесена з правовою системою України та визначається як субмова, що відтворює активні процеси та тенденції до створення правової системи європейського простору. Юридичні терміни української мови функціонують у сформованій системі, що має тривалий період розвитку і різні джерела становлення. Водночас національна субмова права зазнала безпосередніх і опосередкованих впливів, зумовлених екстралінгвальними й інтралінгвальними чинниками, передусім домінантою римської системи права, що виявилось в активізації запозичень лексики з латинської мови та словотвірних елементів з інших мов.

Семантична неспіввідносність понять і термінів у різних мовах вимагає враховувати їх адаптування до іншої правової системи. Важлива з погляду процесів унормування термінографічна робота має включати вирішення лінгвістично сформульованих завдань, які визначатимуть основні критерії організації лексичного матеріалу: обмеження словникового запасу (критерії визначення тематичного обсягу словника, вибору джерел фахової лексики, добору терміна, зіставлення та оформлення реєстру), систематизації дібраного матеріалу (принципи лексикографічного впорядкування термінології, структурування композиції словника), а також міжмовної гармонізації термінології, на що звернуто увагу й у цій статті.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Вербенц М.Б.** Юридична термінологія української мови: історія становлення і функціонування: автореф. дис... канд. філол. наук. / М.Б. Вербенц; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т філології. – К., 2004. – 20 с. 2. **Дерді Е.Т.** Словотвірні та структурно-семантичні характеристики англійських юридичних термінів : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Е.Т. Дерді; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 21 с. 3. **Дерді Е.Т.** Терміни-словосполучення в англійській юридичній термінології / Е.Т. Дерді // Гуманітарний вісник. Серія «Іноземна філологія». – Черкаси :

ЧІТІ, 1999. – С. 79–82. 4. **Михайлик В.О.** Українська мова професійного спілкування: [навч. посіб.] / В.О. Михайлик. – К. : ВД «Професіонал», 2005. – 496 с. 5. **Поляков А.В.** Общая теория права : Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного похода: (Курс лекцій) / А.В. Поляков – СПб. : Изд. дом Пб. ун-та, 2004.– 864 с. 6. **Попов И.М.** Системный подход в социологии и проблема ценностей / И.М. Попов // Вопр. филос.–1968. – № 5. – С. 29–38. 7. **Про** Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 29. – Ст. 7. 8. **Сергеева Г.А.** Про склад української правничої термінології з погляду її походження // Вісник Харківського національного університету. – Серія «Філологія». – 2000. – № 473: Праці молодих учених філологічного факультету. – С. 183 – 187. 9. **Сучасна** правова енциклопедія / О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко та ін.: [за заг. ред О.В. Зайчука] // Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К. : Юрніком Інтер, 2010.– 384 с. 10. **Тиунова Л.Б.** О понятии правовой системы / Л.Б. Тиунова / Сов. гос-во и право. – М.,1986. – № 10. – С. 28–29. 11. **Харитонов Є.** Європейські правові системи: проблеми класифікації / Є. Харитонов, О. Харитонova // Вісн. Акад. прав. наук України. – № 2(29), – 2002. – С. 3–14. 12. **Шугрина Е.С.** Техника юридического письма : [уч.-практ. пос.] / Е.С. Шугрина – М. : Дело, 2000. – 272 с. 13. **Сучасна** правова енциклопедія / О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко та ін.: [за заг. ред О.В. Зайчука] // Ін-т законодавства Верхов. Ради України.– К. : Юрніком Інтер, 2010. – 384 с. 14. **Тиунова Л.Б.** О понятии правовой системы / Л.Б. Тиунова // Сов. гос-во и право. – М.,1986.– № 10. – С. 28–29. 15. **Харитонов Є.** Європейські правові системи: проблеми класифікації / Є. Харитонов, О. Харитонova // Вісн. Акад. прав. наук України. – № 2(29), – 2002. –С. 3–14. 16. **Шугрина Е.С.** Техника юридического письма: [уч.-практ. пос.] / Е.С. Шугрина – М. : Дело, 2000.– 272 с. 17. **Юридичні** терміни. Тлумачний словник / В.Г. Гончаренко, П.П. Андрушко, Т.П. Базова та ін.: [ред. В.Г. Гончаренко]. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 2004.– 320 с.